

De ziel en haar voertuig

Aristoteles' psychologie geherinterpreteerd
en de eenheid van zijn oeuvre gedemonstreerd

dr. A.P. Bos

 DAMON

Inhoud

Inleiding	9
1. Aristoteles' psychologie: een eerste verkenning	13
<i>De anima</i> en de <i>Eudemus</i>	13
<i>De anima</i> en de biologische werken	14
<i>Pneuma</i> en aether	14
Wat bedoelt Aristoteles met 'een natuurlijk lichaam dat <i>organikon</i> is'?	15
2. De moderne discussie over Aristoteles' psychologie	17
W. Jaeger (1923)	17
F.J.C.J. Nuyens (1939)	19
I. Block (1961)	20
P. Moraux (1963)	21
C. Lefèvre (1972)	23
3. Het <i>pneuma</i> als instrument van de ziel in <i>De motu animalium</i>	24
De theorie van <i>De motu animalium</i> 10	26
Beweging van kosmos en mikro-kosmos	29
4. Aristoteles' nieuwe psychologie van <i>De anima</i> II 1-2	31
Een nieuwe benadering van <i>De anima</i> II 1-2	31
De tekst van <i>De anima</i> II 1-2	31
In <i>De anima</i> I is niet gerept over eerdere posities van Aristoteles zelf	35
Tweeërlei entelechie	36
Natuurlijke lichamen	37
Natuurlijke lichamen die leven bezitten	38
Een natuurlijk lichaam dat <i>organikon</i> is	41
De passage die de fout in de hand heeft gewerkt: <i>De anima</i> II 1, 412b1-4	43
De substantiële eenheid van de ziel en haar instrumentele lichaam	45
De eenheid van de delen van de ziel met het instrumentele lichaam	46
Ook de voedende ziel is verbonden met een instrumenteel lichaam	49
Het slotgedeelte van <i>De anima</i> II 2	51
De ziel en datgene wat de ziel opneemt	52

Een terugkoppeling naar <i>De anima</i> I 3	53
De juiste lezing van <i>De anima</i> II 1, 412a13-15	54
De chocoladefabriek, de computer en het computerprogramma	55
De ziel het vorm-principe van het ziele-lichaam en van het zichtbare lichaam?	57
5. De ziel in haar instrumentele lichaam als de schepeling in zijn schip (<i>De anima</i> II 1, 413a8-9)	58
6. De rol van de vitale warmte en het <i>pneuma</i> in <i>De generatione animalium</i>	62
In <i>De generatione animalium</i> ligt het accent op de bewerkende oorzaak	62
De geslachtelijke differentiatie van levende wezens niet aanwezig in hun zielen	63
De pre-formatietheorie afgewezen; epigenese aanvaard	63
Het produkt, de producent en de produktie-middelen	64
Een actief werkzaam vorm-principe en passief materiaal	66
De goddelijke faktor in al wat leeft	67
De drager van de goddelijke faktor	68
Spontane generatie	69
7. Het <i>pneuma</i> en de ziel-theorie in het geschrift <i>Over de kosmos</i>	71
8. Het ultieme probleem: hoe heeft Aristoteles de relatie van het intellect tot de ziel voorgesteld?	75
Aristoteles' leer van de relatie van intellect en ziel	75
Het immanent- en het transcendent-goddelijke	76
De astrale <i>dynamis</i> is producerend	78
De aanwezigheid van intellect in de sfeer van het ondermaanse	78
Het intellect dat 'van buiten' komt	79
Cicero over de ' <i>quinta essentia</i> '	80
9. Aristoteles' verloren werken: de consequenties van de herziening van de psychologie van <i>De anima</i>	83
Heroverweging van de problematiek van de verloren werken nodig	83
Iamblichus' <i>Protrepticus</i> en de <i>Protrepticus</i> van Aristoteles	85
10. De gegevens over Aristoteles' verloren werk <i>Eudemus</i>	88
Het levensverhaal van Eudemus van Cyprus	88
Onsterfelijkheid van de ziel of onsterfelijkheid van het intellect?	89
Hoe serieus en wetenschappelijk was de <i>Eudemus</i> ?	91
Afwijzing van Plato's anamnese-leer	91
'De openbaring van Silenus' aan koning Midas	93
De 'eilanden der gelukzaligen'	96

11. Het vijfde element als de substantie van de ziel	99
Cicero over Aristoteles' theologie	99
De leer van een ingeperkte goddelijke Voorzienigheid	104
Het hemelse element als <i>sōma</i> van de menselijke ziel	106
Lost het hemelse lichaam van de ziel tenslotte op in de hemelsfeer?	109
Het thema van de 'eerste' en de 'tweede dood'	110
De leer van het pneumatische voertuig van de ziel	111
De mantische vermogens van de ziel	113
12. Het 'gebonden zijn' van de ziel volgens een verloren werk van Aristoteles	117
De Etrurische rovers	117
Een beknellende binding aan dode lichamen	120
Een vergelijking met <i>Corpus Hermeticum X</i>	121
Aristoteles en de Orfiek	127
L. Brisson's hypothese over oudere en recentere orfische doctrines	127
Het motief van het 'gebonden zijn' verdubbeld: banden van de slaap en banden van de dood	128
De afdaling van het redelijke principe in de sfeer van de vergankelijkheid	129
Speculaties over een mogelijke synthese	130
Banden van de slaap en andere orfische thema's bij Aristoteles	131
13. De integratie van de psychologie van Aristoteles' <i>Eudemus</i> en zijn <i>De anima</i>	133
In de <i>Eudemus</i> een omvattender perspectief dan in <i>De anima</i> , maar geen tegenstelling	133
Recapitulatie van de argumenten tegen de traditionele interpretatie van Aristoteles' psychologie	135
De voordelen van een alternatieve interpretatie van Aristoteles' psychologie	138
Register van namen	143

Inleiding

Is het mogelijk om over de Griekse filosofie iets nieuws te beweren? Dat hangt af van de fantasie van de moderne auteur, zal men geneigd zijn te zeggen. Recent is een boek verschenen dat werd gepresenteerd als een eerste uitgave van een autobiografie van de vrouw met wie Augustinus jarenlang het leven en het bed heeft gedeeld.¹ De Italiaan Luciano de Crescenzo heeft zijn *Geschiedenis van de Griekse filosofie* op vergelijkbare wijze verlevendigd en 'opgeleukt'.²

Maar is het ook mogelijk om over de Griekse filosofie iets nieuws te beweren dat hout snijdt? Dat lijkt op het eerste gezicht niet waarschijnlijk. Want het verleden is al 'af'; het is voltooid. Er komt nooit meer een stuk van Mozart af, wist Toon Hermans al. De tijd van het verleden is de 'voltooid verleden tijd'. En toch blijkt telkens opnieuw dat het verleden niet 'tijdloos' is. Ons beeld van Filips de Tweede van Spanje is de laatste tijd veranderd. Het beeld van Jezus van Nazaret of van de apostel Paulus is aan ingrijpende wijzigingen onderhevig. Want geschiedenis is niet een eigenschap van dingen of feiten. Het is een bagage maar ook een produkt van mensen. Het is de totaliteit aan beelden die mensen zich gevormd hebben van mensen en gebeurtenissen uit vroeger tijden. En die beelden zijn altijd de beelden die mensen in een bepaalde tijd vormen over dat verleden. Die beelden zijn aan verandering onderhevig. Terwijl ze soms erg tijdbestendig lijken, gaan ze wel degelijk ook met de tijd mee. Ze verouderen en worden tenslotte afgelegd. In de hier volgende studie wordt voorgesteld om ons beeld van de Griekse filosofie op een belangrijk punt te wijzigen. Het betreft ons zicht op de positie van de filosoof Aristoteles, zijn relatie tot Plato, zijn leermeester en, tenslotte, op zijn rol in de hellenistische filosofie na hem.

Plato had met grote klem verdedigd, dat Ideeën van een andere orde waren dan bomen in het bos, schepen in een haven of huizen in een straat. Ideeën worden gedacht. Bomen worden gezien of omgehakt en geven dan warmte in een open haard. Een mens kan zien, maar ook denken. Daarom is een mens een wezen van twee werelden. Hij kan met zijn ziel gericht zijn op de Ideeënwereld. Maar zijn eigen lichaam is net zo zichtbaar en concreet als

1 J. Gaarder, *Vita brevis. Het leven is kort; een liefdesgeschiedenis. De brief van Flora Aemilia aan Aurelius Augustinus* (Baarn 1997).

2 Luciano de Crescenzo, *Geschiedenis van de Griekse filosofie. Van de presocraten tot de neoplatonici* (Amsterdam 1991; ⁶1997).

bomen en schepen. Plato heeft op basis van die overwegingen een *dualistische* mensvisie geïntroduceerd. Het lichaam van de mens is stoffelijk en aan ontbinding onderhevig. De ziel van de mens is volgens hem onstoffelijk en niet aan ontbinding onderhevig. Dat noemen we 'het platonische dualisme'. Die mensvisie heeft een buitengewoon succesvolle carrière gehad in de geschiedenis van de filosofie.

Nu wil ik het hier niet hebben over de talrijke interessante kanten, nuances en problemen van dat platonisch dualisme. Het gaat mij in de hoofdstukken die volgen om de wijze waarop Aristoteles met die erfenis van Plato is omgegaan.

Aristoteles van Stagira, die leefde van 384-322 voor Christus, is in onze tijd altijd voorgesteld als iemand die 'platonisch dualist' is geweest, maar later daarmee helemaal gebroken heeft. Ik wil verdedigen dat hij nooit 'platonisch dualist' geweest is en dat er geen breuk in zijn opvattingen is geweest.

Maar wat is Aristoteles dan wel geweest? Ik ontwikkel in het hierna volgende de stelling, dat Aristoteles een 'niet-platonische dualist' geweest is. Hij heeft een dualisme voorgestaan dat op een cruciaal punt versilde van de opvatting van zijn leermeester. Volgens Aristoteles kan de ziel niet 'zonder lichaam' zijn, omdat anders niet duidelijk te maken is hoe voortplanting mogelijk is. Maar anderzijds is Aristoteles er, net als Plato, van overtuigd geweest dat activiteit van het intellect niet 'met een lichaam' te maken heeft. Intellect is een onstoffelijke grootheid en gericht op onstoffelijke objecten. Maar in het geval van de mens moet geconstateerd worden, dat het intellect iets is dat zich pas kan manifesteren als eindpunt van een langdurige ontwikkeling van een bezielend levend wezen.

Voor Aristoteles staat volstrekt vast dat in het sperma van een man en in het allereerste embryonale beginsel van een mens al de ziel van een mens aanwezig is. Maar niet een ziel 'met alles erop en eraan'. Niet een kant en klare ziel die alleen een beetje gestoord of getroubleerd was door het geboorteproses, zoals Plato het leek te hebben voorgesteld. Aristoteles is de grondlegger van de ontwikkelingspsychologie, oftewel van de gedachte dat de ziel een ontwikkeling, een ontplooiing doormaakt, waarbij functies die aanvankelijk slechts latent, niet-geactualiseerd aanwezig zijn, in verloop van tijd tot ontwikkeling komen, te beginnen met het vermogen om te groeien.

Aristoteles' aandacht voor de biotische aspecten van leven (van planten, dieren en mensen) heeft hem geleid tot andere posities dan waartoe Plato gekomen was, die zich vooral gericht had op alle facetten van het menselijk kennen. Voor Aristoteles is het feit dat 'overdracht van leven' in het proces van de voortplanting altijd plaats vindt in de weg van het zaad dat gezaaid wordt, en altijd een stoffelijk substraat heeft, en het feit dat ten aanzien van een ziel gesproken moet worden van 'potentialiteit' en 'actualisering' (een aardappel heeft een aardappel-ziel, ook in de periode van kiemrust in de tijd dat hij opgeslagen ligt in een boerenschuur tot aan de periode in het voorjaar waarin die aardappel gepoot wordt en dan ook, bij de goede temperatuur en vochtigheidsgraad van de grond, direct begint te groeien), reden geweest om te zeggen: de ziel is *'niet lichamelijk maar ook niet zonder li-*

1. Aristoteles' psychologie: een eerste verkenning

De anima en de *Eudemus*

'De ziel is de eerste *entelecheia* van een natuurlijk lichaam (*sōma physikon*) dat "*organikon*" is'. Met deze definitie van de ziel¹ heeft Aristoteles gemeend de discussie over de ziel, als levensprincipe van alle natuurlijke levende wezens inclusief de planten, op een niveau te brengen waarop zij in vorige eeuwen nog niet was gevoerd. Aristoteles zou met die definitie bedoeld hebben, dat de ziel het vorm- of structuurprincipe is van het zichtbare lichaam van een plant, dier of mens. De lichamen van die levende wezens zouden dan door Aristoteles opgevat zijn als 'organische lichamen' of als 'lichamen voorzien van organen'. Zo verstaan lijkt die definitie een radicale breuk te impliceren, niet alleen met de psychologische theorieën van zijn leermeester Plato; maar ook met de visie op de ziel die hij nadrukkelijk zelf had gehuldigd. Zijn beroemde dialoog met de titel '*Eudemus of Over de ziel*' (waarvan een aantal belangrijke details bekend zijn gebleven, ook al is het werk zelf verloren gegaan) heeft stellig de opvatting gepropageerd, dat de dood van de mens 'een naar huis terugkeren', een 'repatriëring' betekende voor de ziel van de mens.²

De visies op de ziel in *De anima* en de *Eudemus* werden zo evident en nadrukkelijk onverenigbaar geacht, dat dit als een van de zekerste fundamente beschouwd is voor de hypothese van een ontwikkeling in het werk van de filosoof uit Stagira. W. Jaeger heeft daarin het voortouw genomen.³ De Nederlander F.J.C.J. Nuyens heeft die gedachte van W. Jaeger overgenomen. Hij meende dat in Aristoteles' leer van de ziel drie fasen duidelijk zijn te onderscheiden.⁴ Terwijl het werk van W. Jaeger onder zware kritiek is geko-

1 *De anima* II 1, 412b5.

2 Vgl. Arist. *Eudem.* fr. 1 Ross (ed. *Aristotelis fragmenta selecta*, recogn. W.D. Ross, Oxford 1955; repr. 1964); fr. 56 Gigon (ed. *Aristotelis Opera* dl. III, *Deperditorum librorum fragmenta*, collegit O. Gigon, Berlin 1987) en fr. 6 Ross; 65 Gigon. Zie over deze teksten hfdst. 10 hierna.

3 W. Jaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung* (Berlin 1923); Eng. ed.: *Aristotle. Fundamentals of the history of his development*, transl. with the author's corrections and additions by R. Robinson (Oxford 1934; 2e ed. 1948; herdr. 1962).

4 F.J.C.J. Nuyens, *Ontwikkelingsmomenten in de zielkunde van Aristoteles. Een historisch-philosophische studie* (Nijmegen-Utrecht 1939); Franse ed.: *L'évolution de la psychologie d'Aristote* (Louvain 1948; herdr. 1973)

men, is de hypothese van een vroege fase van Aristoteles' psychologie (gerepresenteerd door de *Eudemus*) en een 'rijpere' (vertegenwoordigd in de verhandeling *De anima*) nog steeds zeer algemeen aanvaard.

De anima en de biologische werken

Tegelijkertijd is echter de positie van *De anima* bijzonder problematisch. Daarbij is wel het grootste struikelblok het feit dat in de bewaarde geschriften van Aristoteles naast de psychologie van *De anima* nog een opvatting voorkomt, met name in de biologische geschriften, waarin een belangrijke rol wordt toegeschreven aan het 'aangeboren *pneuma*', het 'natuurlijke vuur' of de 'aangeboren levenswarmte' bij de verklaring van alles wat leeft en groeit. In die geschriften heeft dat *pneuma*, het 'natuurlijke vuur', respectievelijk die levenswarmte een bemiddelende functie tussen de ziel (die op een centrale plaats in het lichaam gesitueerd wordt) en het zichtbare lichaam van het levende wezen. Ook die visie werd onverenigbaar geacht met de opvatting van *De anima*, waarin elke kloof tussen lichaam en ziel opgeheven leek te zijn doordat de ziel daar was opgevat als vorm van het zichtbare lichaam. Die constatering leidde weer tot de hypothese van nog een fase van de evolutie van Aristoteles' psychologische opvattingen. Gewoonlijk werd daarin de *pneuma*-leer van de biologische werken opgevat als een positie tussen de vroege theorie van de *Eudemus* en de late van *De anima*. Anderen hebben echter met klem een omkering van de posities van *De anima* en de biologische werken bepleit.

Pneuma en aether

Een ander opvallend gegeven is, dat door Aristoteles zelf een relatie gelegd wordt tussen dat *pneuma*, respectievelijk de vitale warmte in alle levende wezens, en de aether of het vijfde element⁵. Die aether was door Aristoteles zelf geïntroduceerd als structureel verschillend van de bekende elementen aarde, water, lucht en vuur. Volgens hem was de aether het element waaruit de hemelsferen en de goddelijke hemelwezens bestaan (de sterren, de planeten, de zon en de maan). Die leer van het vijfde element was heel nadrukkelijk al door Aristoteles ontwikkeld in de tijdens zijn leven gepubliceerde werken, onder andere in zijn meer-delige werk *Over de filosofie*.⁶ En daar komt nog bij dat Cicero in een aantal intrigerende teksten meedeelt dat Aristoteles van mening was dat een hele reeks functies die karakteristiek zijn voor het menselijk leven, onmogelijk met de vier elementen van het ondermaanse kunnen worden verbonden geacht, en dat hij daarom die functies had ver-

5 *De generatione animalium* II 3, 736b29-737a7.

6 Vgl. Arist. *De philosophia* fr. 26 Ross; fr. 25, 1 Gigon.